

‘સિદ્ધહેમ’ના દુહા : ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો અરુણોદય

ડૉ. તૃપ્તિ સી. પટેલ

અધ્યક્ષ, ગુજરાતી વિભાગ

એમ.એ. પરીખ ફાઈન આર્ટ્સ એન્ડ આર્સ કોલેજ, પાલનપુર

હેમચંદ્રાચાર્ય બહુમુખી પ્રતિભા ધરાવતા સર્જક છે. સાહિત્યનું એકપણ ક્ષેત્ર એવું નથી જેમાં આચાર્યશ્રીનું પ્રદાન ન હોય, એમણે ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ નામનો વ્યાકરણ ગ્રંથ, ‘અભિધાનચિંતામણિ’, ‘અનેકાર્યવ્યાકરણ ગ્રંથ’, ‘નિઘંટુશિક્ષા’ અને ‘દેશીશબ્દ સંગ્રહ’ જેવા કોશોની રચના કરી છે. ‘છંદોનુશાસન’માં સંસ્કૃત, પ્રાકૃત અને અપભ્રંશમાં પ્રચુકત થયેલા બધા છંદોનો ઉદાહરણ સાથે સમજૂતી આપી છે. ‘કાવ્યાનુશાસન’ માં કાવ્યના હેતુ, કાવ્યના પ્રયોજનો, લક્ષણો, ગુણ, દોષ, રસ, અલંકાર વગેરેનો ઉદાહરણ સાથે પરિચય કરાવ્યો છે. એમનો ‘પ્રમાણ-મીમાંસા’ જૈન ન્યાયનો ઉચ્ચ કોટિનો ગ્રંથ છે. ‘દ્રવ્યાશ્રય મહાકાવ્ય’માં કુમારપાળ સુધીના સોલંકી રાજાઓના ચરિત્રને ગૂંથી લેવામાં આવ્યું છે. ‘ત્રિષષ્ટિશલાકાપુરુષચરિત’ ‘પરિશિષ્ટપર્વ’ અને ‘મહાવીર-ચરિત’ માં જૈન ધર્મના પુરુષોના ચરિત્રનું આલેખન કરવામાં આવ્યું છે. ‘યોગશાસ્ત્ર’માં ક્રિયાત્મક યોગના સિદ્ધાંતોની ગહન ચર્ચા કરવામાં આવી છે. આ ઉપરાંત એમની પાસેથી થોડાં ‘સ્તોત્રો’પણ મળ્યાં છે. આમ, આચાર્યશ્રીએ વ્યાકરણ, કોશ, કાવ્ય, અલંકાર, ન્યાય, છંદ, યોગ, નામકોશ, વૈદિક, ચરિત્રલેખન તથા સ્તોત્ર જેવા સાહિત્યનાં તમામ ક્ષેત્રોમાં મહત્વપૂર્ણ પ્રદાન કર્યું છે. આ કારણે જ તેઓ ‘કાલિકાસર્વજ્ઞ’ કહેવાય છે.

હેમચંદ્રાચાર્યના ઉપરોક્ત વિપુલ ગ્રંથરાશિમાં ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ વિશિષ્ટ સ્થાન અને માન ધરાવતો ગ્રંથ છે. સિદ્ધરાજ-કુમારપાળના સમયના સાહિત્યકારો અને વિદ્વાનોમાં હેમચંદ્રાચાર્ય મોખરાનું સ્થાન ધરાવે છે. સિદ્ધરાજની પ્રેરણા અને આગ્રહથી ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ નામનો અપૂર્વ વ્યાકરણ ગ્રંથ લખ્યો. આ વ્યાકરણની રચનાથી આચાર્ય ગુજરાતના પાણિની કહેવાયા. સિદ્ધરાજે માળવા વિજયી બન્યા પછી હેમચંદ્રાચાર્યને વિનંતી કરી કે યશો મમ તવ ખ્યાતિ ચ મુનિનાયક,વિશ્વતોપકારાય કુરૂ વ્યાકરણમ્ નવમ્ । પંડિત બહેચરદાસે જેને ગુજરાતનું પ્રધાન વ્યાકરણ કહ્યું છે, તેનાથી ગુજરાત સ્વાભાવિક રીતે જ ગૌરવાન્વિત બન્યું છે.

‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ માં આઠ અધ્યાય છે. એની કુલ સંખ્યા ૪૬૮૫ છે. પહેલા ૭ અધ્યાયોમાં કેવળ સંસ્કૃત વ્યાકરણનું અને આઠમા અધ્યાયમાં મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી, વૈશાચી, ચૂલિકાપૈશાચી અને અપભ્રંશ છે. છ પાકૃત ભાષાઓના વ્યાકરણનું નિરૂપણ કરેલું છે. પાકૃત વ્યાકરણને લગતાં સૂત્રો બાદ કરીએ તો સંસ્કૃત વ્યાકરણના ૩૫૬૬ સૂત્રો મળે છે. ‘સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન’ ના આઠમા અધ્યાયમાં મળતી પાકૃત અને અપભ્રંશની ચર્ચા, આ ગ્રંથની અભ્યાસીઓને આકર્ષતી વિશેષતા છે. જેમ પાણિનિએ ‘અષ્ટાધ્યાયી’ નામના સર્વોત્કૃષ્ટ વ્યાકરણમાં વૈદિક વ્યાકરણ પ્રયોજ્યું છે, તેવી રીતે હેમચંદ્રાચાર્યે ‘સિદ્ધહેમ’ ના આઠમાં

અધ્યાયમાં પાકૃત અને અપભ્રંશ-પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ પ્રયોજ્યું છે. એમનું પાકૃત વ્યાકરણ અન્ય પ્રાકૃત વ્યાકરણોમાં વધુ પૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત છે, તો એમના અપભ્રંશ વ્યાકરણે અપભ્રંશ સાહિત્યની રસસમૃદ્ધિનો ખરો પરિચય કરાવ્યો છે. અપભ્રંશનું વ્યાકરણ સમજાવવા આચાર્યશ્રીએ લોકમાંથી ઉંચકીને લોક સાહિત્યનું કઠી શકાય તેવા દુહા-સાહિત્યનાં ઉદાહરણ આપ્યાં છે તેમાં ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યનો અરૂણોદય થતો જોઈ શકાય છે. કહો કે, ગુજરાતી ભાષા-સાહિત્યના પરોટનો ઝાંખો પ્રકાશ 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસને' સૌ પ્રથમ દર્શાવ્યો.

હેમચંદ્રાચાર્યે ઉદાહરણ તરીકે ઉદ્ધૃત કરેલા દોહાઓ એ સમયનું તરતું લોકસાહિત્ય છે. આ દોહાઓની વિશિષ્ટતા એક બાજુ ગુજરાતી ભાષાના ઉદ્ભવ સ્થાન જેવી એની ભાષામાં છે, તો બીજી તરફ સાહિત્યિક રસવતામાં પણ છે. માત્ર બે જ લીટીના દુહામાં વીર, શૃંગાર, કરુણ વગેરે રસોની કેવી સુંદર નિષ્પત્તિ સઘાઈ છે. તે નીચે આપેલા કેટલાક દુહાના નમૂના જોતાં સમજાશે.

ભલ્લા હુઆ જુ મારિઆ બહિણિ મારા કન્તુ,
લજજેજજં તુ વયસિઅહુ, જઈ ભગ્ગા ઘરૂ એન્તુ

એક સ્ત્રી પોતાની સખીને કહે છે : 'ભલું થયુ, બહેન કે મારા કંથ (રણમાં) ખપી ગયા. જો તે ભાગીને ઘરે પાછા આવ્યા હોત તો સખીઓ આગળ હું લાજી મરત.'

પાઈ વિલગ્ગિ અંત્રડી સિરુ લ્હસિંઉ ખન્ધસ્સુ,
તો વિ કટારાઈ હત્યડઉ બલિ કિજજઉ કન્તસ્સું.

પગમાં આંતરડા ભરાયાં છે, શિર ખભા પર ટળી પડ્યું છે, તો પણ હાથમાં કટાર ધૂમાવે, એવા કંથ પર (હું) વારિ જાઉં.

વાયસું ઉડાવન્તિઅએ પિઉ દિક્કઉ સહસત્તિ,
અધ્ધા વલયા મહિહિ ગય અધ્ધા કુટ્ટ તડત્તિ

(પ્રવાસે ગયેલા પતિના વિરહમાં કૃશ થયેલી સ્ત્રી) કાગડાને ઉડાડતી હતી ત્યારે તેણે સહસા પિયુને આવતો દીઠો, અરઘાં બલોયાં, (તેના વિરહકૃશ હાથ પરથી) ઘરતી પર પડી ગયાં ને અરઘાં (પ્રિયદર્શને પૃષ્ઠ થવાથી) તડૂ દઈને તૂટી પડ્યાં, એકજ દુહામાં વિપ્રલંભ અને સંભોગ શૃંગારનો અદ્ભૂત સમન્વય કેવો રોચક છે.

પુતેં જાએ કવણું ગુણુ અવગુણ કવણ મુએણ,
જા બખ્પીકી ભૂહડી ચમ્પિજજઈ અવરેણ

બાપદાદાની ભૂમિ પારકા(રિપુ) વડે દબાયેલી હોય તો પુત્રના જન્મ્યાથી લાભ શો અને એ મરે તોય હાનિ શી ?

હિઅઈ ખુડુકકઈ ગોરડી ગયણિ ઘુડુકકઈ મેહું.
વાસારત્તિ પવાસુઅઈ વિસમા સંકડું એહુ

(એક બાજુ) હૈયામાં ગોરી ખળભળાટ મચાવે છે, (બીજી બાજુ) ગગનમાં મેઘ ગર્જી રહ્યો છે, વર્ષાની રાત્રિમાં પ્રવાસીઓને (માટે) આ વસમું સંકટ ઉભું થાય છે.

અમ્હેં થોવા રિઉ બહુઅ કાયર એવં ભણંતિ,
મુધ્ધિ નિહાલિ ગયણ - ચલુ કઈ જઈ જોણહ કરંતિ.

'અમે થોડા અને શત્રુઓ ઘણા છે 'એવું તો કાયર માણસો જ બોલે છે. હે મુઘ બાળા ! ગગન તરફ જો - કેટલા જણ જયોત્સ્ના પાથરે છે ?

આવા મનહર ને મનભર તો અનેક દોહાઓ છે. આ ભૂમિના વાસીઓની વીરતા અને એમની રસિકતા એમાં વ્યક્ત થાય છે, તો બોધક મુક્તકો જેવા સુભાષિતો પણ દુહાસાહિત્યમાં ઓછા નથી. વાતની પુષ્ટિ અર્થે એક ઉદાહરણ જુઓ :

સુપુરિસ કંગુહે અણુહરિહિં ભણુ કજજે કવણેણ,

જિવં જિવં બહુતણુ લહહિ તિવં તિવં નવંહિ સિરેણ

કહે જોઉં, સત્પુરુષ કાંગનું અનુસરણ શા માટે કરે છે ? (કારણ) જેમ જેમ એ વધે છે. તેમ તેમ એ મસ્તકથી નમે છે.

હેમચંદ્રાચાર્યે અપભ્રંશનું વ્યાકરણ આપતાં તે સમયના લોકસાહિત્યમાં તરતા જે દુહાઓ ઉદ્ભૂત કર્યા છે. તેની ભાષાને ગ્રિયર્સન અને કેશવ હર્ષદ ધ્રુવ 'પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષા' તરીકે ઓળખાવે છે. આ દુહાઓમાં લોકલાગણીની સરળતા, મીઠાશ, રસાટ્યતા અને એની લાઘ સાથેની મર્મવેદકતા એને આપણી બહુમૂલ્ય સાહિત્યસંપત્તિ ઠરાવે છે.